

Sananvapaustaantumasta ja historiasta - arvio Jacob Mchangaman teoksesta *Free Speech. A Global History from Socrates to Social Media*. Basic Books 2022. 528 s.

Jarkko Tontti

Yksi viime vuosien tärkeimmistä tietokirjoista on tanskalaisen asianajajan *Jacob Mchangaman* sananvapauden historiikki *Free Speech. A Global History from Socrates to Social Media*. Teos on herättänyt laajaa huomiota ympäri maailmaa. Se on perusteellinen esitys ilmaisunvapauden historiasta antiikista nykypäivään ja samalla aikalaiskeskustelua ja kannanotto sananvapauden puolesta.

Ihmisten vaientaminen on ollut vallassa olevien intressissä aina. Nykyisen Turkin alueella asuneiden heettien lakikokoelmassa vuosilta 1650–1500 ennen ajanlaskun alkua määrättiin näin: ”Jos joku torjuu kuninkaan päätöksen, hänen talonsa muuttukoon rauniokasaksi.”

Ilmaisunvapauden globaali historia on tietysti monessa mielessä surullinen tarina vuosisatoja jatkuneesta vaientamisesta ja vainosta. Mutta samalla Mchangama nostaa esiin kaikkina aikakausina ja eri puolilla maailmaa esiintyneitä ilmaisunvapautta puolustaneita ajattelijoina ja toimijoina. Heitä löytyy hyvinkin yllättävistä pakoista.

Toistuva kaava ilmaisunvapauden historiassa piirtyy esiin. Jos vaiennetut ja vainotut pääsevät valtaan, he aloittavat kovin usein vaientamisen ja vainoamisen. Tunnetuin esimerkki on tietysti kristinusko, alkujaan pieni vainottu laho, jonka perustajahahmo on maailman tunnetuin sananvapauden käyttämisestä kuolemaan tuomittu ihminen. Hyvin pian valtaan päästyään kristityt aloittivat armottomat vainot, jotka kohdistuivat pakanoihin ja juutalaisiin sekä eri lailla uskoviin kristittyihin eli kerettiläisiin. Alistetussa asemassa olevat ovat kautta aikojen vedonneet ilmaisunvapauteen, mutta valtaan päästyään he ovat unohtaneet tämän nopeasti.

Kirjan johtoate on Mchangaman huoli viime vuosien globaalista sananvapaustaantumasta, jota hän tarkastelee historiallisten vertailukohtien kautta. Autoritaarisissa, ei-demokraattisissa valtioissa tilanne ei ole juuri muuttunut. Toimittajia, poliittista oppositiota ja kansalaisia yleensäkin vaiennetaan kuten ennenkin. Huolestuttavinta on liberaaleissa demokratioissa muutamassa vuodessa vallalle päässyt sananvapauden vastainen ilmapiiri. Vetoamalla niin sanottuun vihapuheeseen, disinformaatioon, rasismiin ja valeutisiin vaaditaan yhä kiihkeämmin lisää rajoituksia ilmaisunvapauteen. ”Naisvihan” tai ”islamofobian” kaltaisilla re-

torisilla yleistyksillä kehystetään eri mieltä olevien näkemyksiä sellaisiksi, joita sananvapaus ei suojaa. Tarkoitukset voivat hyvinkin olla vilpittömiä, mutta Mchangama varoittaa lyhytnäköisen tarkoitus pyhittää keinot -asenteen seurauksista.

Suomenkin sananvapauskeskusteluissa natsikortti on viime vuosina heilunut herkästi. Toistuvasti annetaan ymmärtää, että jos kansallissosialistien rasistinen vihapuhe 1920-luvulla Saksassa olisi laitettu kuriin, holokaustia ei olisi tapahtunut. Mchangama käyttää tästä nimitystä ”The Weimar Fallacy”, Weimar-virhepäätelmä. Toisin kuin jotkut ehkä luulevat, natsien puheita yritettiin erittäin voimakkaasti vaientaa oikeustoimin. Weimarin tasavallan perustuslaki takasi sananvapauden, mutta se sisälsi myös kuuluisan artiklan 48, joka antoi väljät valtuudet rajoittaa perusoikeuksia kuten sananvapautta turvallisuuden takaamiseksi. Tämän nojalla säädettiin vuonna 1922 laki tasavallan puolustamisesta. Se antoi viranomaisille erittäin laajat sensurointioikeudet. Kohteina olivat sekä äärioikeisto että ääriivasemmisto. *Völkischer Beobachter* ja muut natsien lehdet määrättiin lakkautettaviksi useiden vuosien ajaksi, kun *Hitler* sai vallankaappausyrityksestä vankeustuomion vuonna 1923. Useat Saksan osavaltiot kielsivät Hitlerin julkiset esiintymiset. Vuosien 1930 ja 1932 välisenä aikana kaiken kaikkiaan 284 sanomalehteä lakkautettiin eri pituisiksi ajoiksi. *Goebbelsin* johdolla natsipuolueen propagandakoneisto otti kaiken irti sensuuriviranomaisten toiminnasta ja uhriutui taitavasti esiintyen sananvapauden marttyyrina. Vuonna 1929 natsilehti *Der Stürmerin* päätoimittaja *Julius Streicher* sai kahden kuukauden vankeustuomion lehensä kirjoitusten takia. Sadat NSDAP:n kannattajat kerääntyivät oikeustalolle hurraamaan Streicherille. Oikeudenkäynnistä muodostui propagandavoitto ja vaalitulaisuus kansallissosialistiselle puolueelle. Pian sen jälkeen Thüringenin paikallisvaaleissa NSDAP:n kannatus kolminkertaistui, ja muutaman vuoden kuluttua Streicher valittiin kansanedustajaksi.

Kyseessä on niin sanottu *Streisand-ilmio*. Vuonna 2003 *Barbra Streisand* nosti oikeusjutun valokuvaajaa vastaan, kun tämä oli julkaissut valokuvan hänen kotitalostaan. Yksityisyyden suojaan vedoten maailmankuulu laulaja vaati kuvan poistamista internetistä. Ennen kannetta kuvan oli nähnyt internetissä kuusi ihmistä, oikeusjutusta nousseen kohun myötä sadat tuhannet kävivät sitä katsomassa. Ihminen on utelias otus ja tuntee usein lähtökohtaisesti sympatiaa niitä lajitovereitaan kohtaan, jotka yritetään vaientaa. Tämä on nähty myös Suomessa.

Liberaalien demokratioiden käytössä olevat keinot rajoittaa ilmaisunvapautta kääntyvät hyvin helposti tavoitteitaan vastaan. Lopulta Weimarin tasavalta kaatui nimenomaan perustuslain artiklaan 48. Sen antamia valtuuksia hyödyntäen kansallissosialistit lopullisesti vaiensivat vastustajansa ja lakkauttivat demokratian päästyään hallitusvaltaan. Tosiasia on, että tehokas sensuuri on mahdollista vain täysin diktatorisissa maissa, kuten Saksassa natsien valtaannousun jälkeen tai nykyään esimerkiksi Pohjois-Koreassa tai Kiinassa.

Erittäin kiinnostavaa luettavaa on myös Mchangaman yksityiskohtainen esitys siitä, kuinka ”vihaan yllyttämisen” kielto päätyi osaksi kansainvälistä ihmisoikeusjärjestelmää. Vuonna 1948 hyväksyttiin YK:n Ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus. Sitä valmisteltiin komiteassa, jota johti *Eleanor Roosevelt*, edesmenneen presidentti *Rooseveltin* puoliso. Hän oli päättäväinen sananvapauden puolustaja. Julistuksen 19. artikla takaa sananvapauden:

”Jokaisella on oikeus mielipiteen- ja sananvapauteen; tähän sisältyy oikeus häiritsemättä pitää mielipiteensä sekä oikeus rajoista riippumatta hankkia, vastaanottaa ja levittää tietoja kaikkien tiedotusvälineiden kautta.”

Komiteatyöskentelyn aikana Neuvostoliiton edustaja *Aleksei Pavlov* yritti kaikkensa, jotta tähän olisi lisätty samantyyppinen rajoituslauseke kuin Neuvostoliiton omassa perustuslauseke. Sen artikla 123 rajasi sananvapauden ulkopuolelle rotuun tai kansallisuuteen perustuvan halveksimisen ja vihan sekä ulkopuolelle sulkemisen, eksklusion. Yhdysvalloissa ja Euroopan maissa ymmärrettiin hyvin, kuinka vaarallista rasistinen propaganda voi olla. Tästä huolimatta ne eivät alistuneet Neuvostoliiton painostukseen neuvotteluissa, koska ne myös tiesivät, että rajoituslauseketta voitaisiin käyttää väärin toisinajattelijoiden vaientamiseen. Näin Neuvostoliitossa koko ajan tehtiinkin. Pavlov yritti saada myös fasismin kriminalisoinnin mukaan julistukseen. Neuvostoliittolaisessa määritelmässä fasismi yhdistettiin suoraan kapitalismiin. Näitä ehdotuksia ei hyväksytty, ja kun julistuksesta lopulta YK:ssa äänestettiin, 48 maata äänesti puolesta, kahdeksan pidättäytyi äänestämästä, Neuvostoliiton ja sen vasallien lisäksi Saudi-Arabia ja Etelä-Afrikka.

Kylmän sodan ajan kamppailu sananvapaudesta ihmisoikeutena ei kuitenkaan päättynyt tähän. Ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus ei ole juridisesti valtioita velvoittava sopimus. Julistuksen pohjalta alettiinkin valmistella oikeudellisesti sitovampaa säännöstöä. YK:n yleiskokous hyväksyi joulukuussa 1966 kansainvälisiä ihmisoikeuksia koskevat perussopimukset, kuten Kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskevan sopimuksen (The International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR). Eleanor Roosevelt johti jälleen valmistelua ja ehdotti sananvapauden rajoituslauseketta, jolla kiellettäisiin sellainen yllyttäminen kansalliseen, rodulliseen tai uskonnolliseen vihamielisyyteen (hostility), *joka on yllyttämistä väkivaltaan*. Tämä ei kuitenkaan Neuvostoliitolle kelvannut, vaan Aleksei Pavlov vaati edelleen oman maansa perustuslain mukaista väljempää vihapuhekieltoa.

Eleanor Roosevelt varoitti tämän ehdotuksen hyväksymisen seurauksista. Mikä tahansa valtiollisen tai uskonnollisen auktoriteetin kritisoiminen voitaisiin helposti katsoa yllyttämiseksi vihaan ja siten kieltää. Tunteiden ja niiden ilmaisujen määrittelemineen on hyvin vaikeaa. Kuka lopultakin osaa tarkkaan erottaa vihan muusta kielteisyydestä ja jyrkästä vastustamisesta? Rooseveltin mukaan Neuvostoliiton ehdotus oli erittäin vaarallinen:

”...would be extremely dangerous...since any criticism of public or religious authorities might all too easily be described as incitement to hatred and consequently prohibited...It is equally difficult to differentiate between various shades of feeling ranging from hatred to ill-feeling and mere dislike.”

Sodanjälkeisistä vuosista oli kulunut jo pitkä aika ja Neuvostoliiton asema YK:ssa oli vahvistunut. Useat vasta itsenäistyneet Afrikan maat olivat kallellaan marxismiin ja istuivat tukevasti Neuvostoliiton taskussa. Vuoden 1948 äänestysvoitto sananvapaudelle kääntyi tappioksi, vaikka lähes kaikki demokraattiset maat äänestivät Neuvostoliiton kantaa vastaan. Neuvostoliiton mallin mukainen, erittäin väljä ja tulkinnanvarainen sananvapauden rajoituslauseke hyväksyttiin. Norjalainen diplomaatti varoitti, että artiklaa tulitaisiin käyttämään väärin, ja ne, joiden suojaksi se oli tarkoitettu, tulisivat päätyämään sen uhreiksi.

Täsmälleen näin kävikin. Sosialistiset maat pystyivät nyt vetoamaan kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin vainotessaan omia kansalaisiaan. Heidän tulkittiin yllyttävän vihaan, jos he kritisoivat vallitsevaa järjestelmää. Samoin toimi Islamilaisten maiden yhteistyöjärjestö OIC, jonka mukaan islamin uskon loukkaaminen oli ihmisoikeussopimuksessa kiellettyä rasistista vihaan yllyttämistä. Vuonna 1989 OIC kävi tällä perusteella hyökkäykseen *Sal-*

man Rushdien Saatanalliset säkeet -romaanin vastaan. Iranin uskonnollinen johtaja ajatollah *Ruhollah Khomeini* oli tulkinut Rushdien syyllistyneen kirjassa jumalanpilkkaukseen ja tuomitsi kirjailijan kuolemaan. YK:n yleiskokouksessa OIC:n Irania puolustavan kannan esitti Libya. Libyalaisdiplomaatti valitti, että Saatanallisten säkeiden yhteydessä ei ole otettu huomioon ”miljoonien muslimien tunteita”. Lisäksi Libya muistutti, että ”sananvapaus ei ole ehdoton, absoluuttinen oikeus” ja totesi, että YK:n ihmisoikeussopimus kielsi yllyttämisen vihaan:

”Some people had invoked the right to freedom of thought and expression with respect to the publication of the Satanic Verses but without taking into account the feelings of millions of Muslims. Freedom of opinion and expression was not an absolute freedom existing in a vacuum... Article 20, paragraph 2 of the ICCPR stated that ‘any advocacy of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, hostility or violence shall be prohibited by law.’”

Sama toistui tanskalaisen Jyllands Postenin Muhammed-pilakuvien kohdalla 2000-luvun alussa. OIC käytti maailmanlaajuisia kohua välineenään, kun se yritti saada uskontojen loukkaamisen luokitelluksi ihmisoikeussopimuksen vastaiseksi vihaan yllyttämiseksi ja rasismiksi.

Viime vuosien sananvapausvastainen vihapuhehysteria liittyy useimmiten internetiin ja erityisesti sosiaaliseen mediaan. Informaatioteknologinen vallankumous on myllertänyt kulttuuriamme muutaman vuosikymmenen ajan ja vaikutukset kiihtyvät vuosi vuodelta. Tälle ilmiölle löytyy kiinnostava historiallinen vertailukohta, jota Mchangama pohtii perusteellisesti.

1400-luvun puolivälissä mainzilainen metallialan käsityöläinen *Johannes Gutenberg* kehitti metalliset irtokirjakkeet, joita voitiin käyttää useaan kertaan sekä laitteen, jolla painolevy puristetaan paperia vasten. Hän myös perusti maailman ensimmäisen kirjapainon. Tästä innovaatiosta alkoi ennenkokematon kulttuurinen murroskausi ihmiskunnan historiassa. Ilman sitä tuskin olisimme kuulleetkaan esimerkiksi saksalaisesta munkista nimeltä *Martin Luther*. Häntä varhaisemmat uskonnolliset toisinajattelijat Euroopassa oli vaiennettu nopeasti. Mutta kiitos uuden disruptiivisen teknologian, Lutherin uskonnollinen populismi levisi hirmuisella nopeudella ympäri Eurooppaa.

Lutherin aikaa seuranneina vuosisatoina uskonnollisissa konflikteissa ja sodissa kuoli miljoonia ihmisiä, kunnes Euroopassa löydettiin edes jotenkin toimivia ratkaisuja eri uskontojen yhteiseloon. Pessimisti voi aavistella internetin ja sosiaalisen median aiheuttaman informaatiovallankumouksen pahimmillaan johtavan samantyyppisiin vakaviin konflikteihin. Mutta harva kuitenkaan kaipaa takaisin aikaan ennen kirjapainotaitoa tai internetiä. Tulee kestämään aikansa, ennen kuin ihmiskunta sopeutuu uuden teknologian luomaan tilanteeseen. Kuten 1400-luvullakin, kyse on valtiollisten, uskonnollisten ja muiden eliittien harvainvaltaa uhkaavasta demokratisoitumisesta, äänen antamisesta äänettömille.

Mchangaman kirjasta piirretty esiin väkevä sanoma ilmaisunvapauden tärkeydestä. Erityisesti Suomessa voisi toivoa tälle näkemykselle nykyistä laajempaa huomiota. Liberaalilla demokrationalla ja avoimella yhteiskunnalla on hintansa. Aina on ollut ja tulee olemaan ihmisiä, jotka käyttävät sananvapautta ja muita oikeuksiaan hölmöllä tavalla. Jos emme ole valmiita maksamaan tätä hintaa, liberaalin demokration perustava periaate rapautuu vaarallisella tavalla. Osittain näin on jo tapahtunut.